

6. Про затвердження Інструкції про порядок проведення ревізій і перевірок державною контрольно-ревізійною службою в Україні: Наказ Головного контрольно-ревізійного управління України від 03.10.97 р. № 121 // Офіційний Вісник України. – 1997. – № 44 від 06.11.1997 р.
7. Про затвердження Інструкції про порядок проведення ревізій та перевірок по коштах Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності: Постанова Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності від 19.09.2001 № 38 // Бізнес. – 2001. – № 41/1 від 08.10.2001 р.
8. Про затвердження Інструкції про проведення контрольних заходів фінансово-господарської діяльності підгалузей, об'єднань, підприємств, установ та організацій системи Міністерства транспорту та зв'язку України: Наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 28.03.2006 р. № 275 // <http://mtu.gov.ua/mintrans/document/51546/dod.275.doc.doc>.
9. Про затвердження Інструкції про порядок проведення контрольних заходів контрольно-ревізійним сектором Державної судової адміністрації України: Наказ Державної судової адміністрації України від 04.02.2005 р. № 11 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 28. – Ст. 1674.
10. Фатьянов А.А. Правовое обеспечение безопасности информации: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02. – М., 1999. – 40 с.
11. Коломиец А.В. Коммерческая тайна в гражданском праве Российской Федерации: Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.03. – М., 1999. – 26 с.
12. Лопатин В.Н. Правовая охрана и защита служебной тайны / Лопатин В.Н. // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 85-91.

УДК 6.06.01.00

М. Камінський

викладач,

Львівський університет бізнесу та права;

Ю. Занік

кандидат юридичних наук, доцент;

Т. Пастрюліна

кандидат юридичних наук,

Прикарпатський юридичний інститут МВС України

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ДО ДЕФІНІЦІЇ ТА ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

В статті не ставиться і не розв'язується проблемне питання глобалізації. Подаються тези з приводу дефініції поняття глобалізація в державно-правовій сфері та тези до історії питання. Акцентується увага на особливій ролі євроінтеграції в процесах глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, євроінтеграція, державно-правова сфера.

Стаття не содержит постановку либо решение проблемного вопроса глобализации. Содержит тезисы по поводу дефиниции понятия глобализации в государственно правовой сфере, а также тезисы относительно истории вопроса. Акцентируется внимание на особой роли евроинтеграции в процессах глобализации.

Ключевые слова: глобализация, евроинтеграция, государственно-правовая сфера.

The problem question of globalization is not put in the article and does not get untied. Theses are given concerning definition of concept globalization, in a state legal sphere, and theses to history of question. Attention is accented on the special role of European connection in the processes of globalization.

Keywords: globalization, European connection, a state legal sphere.

Постановка проблеми. В зв'язку з тим, що в науковій літературі немає усталеної визначеності самого поняття (категорії) глобалізації, а тим більше наука ще не в стані як теоретично, так і практично розв'язати цю проблему, то і в даній статті не ставиться і не розв'язується проблема глобалізації.

Постановка завдання. Подаються тези до осмислення самого явища глобалізації. Надається допоміжний матеріал та висвітлюється проблемне питання під історичним і державно-правовим кутом бачення та у зв'язку із сучасністю.

Виклад основних положень. Робиться спроба наблизитися до питань: коли і як почалася глобалізація? Як протікала та які її сутнісні характеристики? Позначається лінія розгортання глобалізації від торгівлі та військових завоювань стародавніх часів починаючи, через епоху Великих географічних відкриттів до засилля транснаціональних компаній у наш час. Поглиблення глобалізації під впливом комп'ютерно-інформаційної революції початку 70-х років ХХ ст. і переходу до інформаційного суспільства, вплив цих процесів на державу та право. Євроінтеграція розуміється як своєрідний прояв глобалізації, що характеризується самобутнім шляхом розвитку.

Тези до дефініції питання. «Глобалізація – поняття на позначення сумарних процесів» економічних, екологічних, цивілізаційних, культурологічних і також державно-правових. Фактом є те, що єдиного визначення не існує, як немає єдності думок в оцінках глобалізації на всіх рівнях наукових досліджень [1, с. 15–16].

Проблема глобалізації вперше заявила про себе в другій половині ХХ ст. як екологічна криза, що загрожує людству екологічною катастрофою. Тема статті зосереджує увагу на двох взаємопов'язаних аспектах проблеми: суспільно-економічному та державно-правовому. Почнемо із визначення (дефініції) поняття. Деякі дослідники визначають глобалізацію як гранично широкий процес розширення контактів суспільства, країн, людей, що посилюється завдяки досягненням науково-технічного прогресу. Інші вкладають у це поняття більш вузьке розуміння, трактуючи їх як вестернізацію, пов'язану з процесами постіндустріалізації. Треті пропонують ще більш вузьке трактування: «економічна глобалізація з рисами американоцентризму».

Попри розходження думок, існують і деякі точки дотику. Ніхто не заперечує, що глобалізація максимізує економічну, науково-технічну і культурну взаємодію різних країн незалежно від їхньої цивілізаційної приналежності, рівня розвитку і місця розташування, що ця взаємодія в основі своїй пов'язана з науково-технічним прогресом, особливо з розвитком засобів інформації і комунікації та комп'ютерних технологій. За великим рахунком, відбувається становлення єдиного взаємозалежного світу. *Глобалізація здобуває власну логіку й інерцію, все більше впливає і на внутрішній розвиток різних країн.* Автор навчального посібника «Історія сучасного світу (ХV – ХХІ століття) Орлова Т.В. подає нам такий «робочий варіант» визначення:

Глобалізація (від англ. global – «всесвітній») – термін, який використовується для характеристики сучасних економічних, соціальних, політичних, торгових, фінансових, транспортних, трудових, міграційних, інформаційних, комунікаційних та інших процесів всеохоплюючого характеру.

Таке визначення відразу викликає питання: коли і як почалася глобалізація? Як протікала та як при цьому проявлялися її сутнісні характеристики? А це вже напрошується генетичне визначення поняття. Так звичайно буває. Коли явище тяжко піддається формальному визначенню, мимовільно доводиться вдаватися до визначення генетичного.

Тези до історії питання. Не претендуючи на вирішення питання, наведемо лише деякі рефлексії з цього приводу. Дійсно, глобалізація підготовлена багатьма історичними процесами. Деякі дослідники вбачають передумови у поширенні торгівлі та завоюваннях у глобальному масштабі. Вперше у стародавні часи складається світова торгівля. Торгові шляхи поєднали Єгипет, Месопотамію, Індію та Китай. Тут з'являються перші континентальні імперії на зразок Перської. В епоху античності виникають світові імперії. Першою такою імперією була імперія Олександра Македонського у IV ст. до н. е. Імперія, що поширилась від Середземномор'я до річки Інд на території Індії, і куди рушили потоки переселенців, започаткувавши епоху еллінізму. Другою з черги світовою імперією була Римська імперія, що охоплює період часу від II ст. до н. е. по II ст. н. е. Це імперії, які намагалися охопити весь тодішній цивілізований світ. Розквіт Римської імперії на Заході співпадає з розквітом Китайської династії Хань на Сході. Ці дві імперії об'єднали простори Євразії від Атлантичного до Тихого океану. В II ст. до н. е. з'явився Великий шовковий шлях, що з'єднав Піднебесну із Середньою Азією і зробив можливим їх торговий і культурний обмін з Римською державою. Ще інші ведуть облік епохи глобалізації від Великих географічних відкриттів, коли «світ замкнувся», тобто практично не залишилося невідомих земель. Особливе значення надається освоєнню Нового Світу й утворенню світової колоніальної системи. Тоді у загальних рисах сформувалась світова економічна система. Тоді ж окреслюються контури становлення світової цивілізації.

Промислову революцію в Англії та появу англійської світової колоніальної системи слід вважати початком наступного етапу глобалізації. У володіннях цієї імперії ніколи не заходило сонце. Така ситуація склалася для Англії на середину ХІХ ст. Але зазнавши поразку у Війні за незалежність із Конфедерацією Штатів Північної Америки та під впливом утворення Сполучених Штатів Америки, які за Конституцією 1789 р. перетворюються із конфедерації у федерацію, Англія, вже в другій половині ХІХ ст. починає принципово змінювати внутрішню політику у своїй колоніальній імперії. Враховуючи, що Північна Америка до Війни за незалежність була під панівним впливом англосаксонського населення, Великобританія пішла по шляху надання самоврядування та послідовного його поширення на ті колонії, що були переважно заселені вихідцями із Англії. Першою самоврядування одержала Канада. Метрополія затвердила текст Конституції Канади у 1866 році, надавши Канаді значну автономію. З цього акту бере свій початок утворення Британської

співдружності націй. В той же час колонії були поділені на три типи. Зовсім інший підхід застосовувався до колоній, де переважало місцеве населення, наприклад, до Індії. А ще інший підхід стосувався щодо колоній заселених кельтськими народами: ірландцями, шотландцями та уельсьцями. В першій половині XX ст. колонії, заселені вихідцями із Англії, одна за другою отримують статус домініону, а інші отримують незалежність в процесі національно-визвольної боротьби. І ті, і інші в кінцевому рахунку отримують державну незалежність, але залишаються у Британській співдружності націй, що має глобальний характер. В період між світовими війнами утверджуються тоталітарні ідеологічні супердержави, які посягають на світове панування.

Після Першої світової війни з'являється Ліга Націй, а після другої світової війни – Організація Об'єднаних Націй. Головною метою цих глобальних структур є захист миру на планеті Земля як реакція на світову тоталітарну експансію.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. ступінь інтегрованості національних економік у світовий економічний простір був дуже значним. Перша світова війна була війною насамперед за перерозподіл вже поділених ринків. Тобто вона виявилася спробою розв'язати глобалізаційні вимоги сильних і слабших акторів економічної глобалізації. В результаті Першої світової війни лідером стали Сполучені Штати. Вони прагнули домінувати і в економічному житті, в якому посилювалася взаємозалежність між провідними країнами світу. Цю взаємозалежність продемонструвала Велика депресія 1929-1933 рр. Розпочавшись у Сполучених Штатах, вона вразила всю планету, загальмувавши світовий економічний розвиток. США та інші держави запровадили дуже сильні протекціоністські заходи в торгівлі, великі обмеження на рух капіталу. Тільки у 50–70-х роках минулого століття було відновлено тенденції до глобалізації.

В цьому зв'язку слід сказати декілька слів про започатковану політику президентом Франції Ш. де Голлем, яка отримала назву «спрямованої Франкофонії». В 60-х рр. XX ст. Ш. де Голль проводив політику для збереження статусу Франції як впливового світового лідера, спираючись на свої впливи у колишніх французьких колоніях. Згодом сформувалася Міжнародна організація Франкофонії, яка, використовуючи важелі культурних, економічних та політичних впливів, таки домоглася глобального об'єднання колишніх французьких колоній, теж на принципово іншій основі. Наприкінці XX ст. політика Франкофонії вже справляє значну конкуренцію Британській співдружності націй.

Подальшими віхами на шляху глобалізації можна вважати вільну торгівлю, революції в техніці і технологіях, інформатизацію, надзвичайне зниження митних бар'єрів (з 60 % до Другої світової війни до сучасного рівня в 5–6 %), втрату національною валютою свого пріоритету (особливо це стосується американського долара), домінування транснаціонального капіталу над національними інтересами і т. ін. Особливо значною була глобальна геополітична революція XX ст., що призвела до розпаду колишніх імперій, колоніальної системи та федеративних утворень на межі тисячоліть. Були зламні нездоланні колись бар'єри на шляху переміщення чотирьох «і»: інвестицій, індустрій, інформації та індивідів, що відкрило дорогу процесам сучасної глобалізації.

У роки «холодної війни» США активно стимулювали торгівлю лібералізацію та економічне зростання, вбачаючи в них ефективні засоби боротьби з комуністичною загрозою. Після поразки соціалізму глобальна економіка часто ототожнюється із «глобальним капіталізмом». Дійсно, глобалізація стала результатом капіталістичної економічної інтеграції останніх століть. В «Енциклопедії соціальних наук», виданій у Лондоні у 1996 р., зазначається: «Розвиток світової економіки має довгу історію, від XVII століття починаючи. Глобалізація належить до більш просунутої стадії цього процесу розвитку. Глобальна економіка є такою, в якій всі аспекти – сировинні і трудові ресурси, інформація і транспорт, фінанси, розподілення, маркетинг – є інтегрованими чи взаємозалежними у всесвітньому масштабі... Сили глобалізації мають тенденцію до розмивання цілісності й автономії національних економік».

Для сучасної *світової економіки* притаманним є стрімкий *процес транснаціоналізації*, у якому рушійною силою виступають транснаціональні корпорації (ТНК). За даними ООН, нині у світі існує понад 65 тисяч ТНК, які мають у різних країнах більш ніж 500 тисяч філіалів, у яких зайнято понад 74 млн осіб. Ядро світогосподарської системи становлять 500 ТНК з практично необмеженою економічною владою. Економічну могутність великих ТНК можна порівнювати з ВВП середніх країн. Нині провідну роль у глобальних процесах відіграють ТНК США, які за характером і масштабом торгово-інвестиційної експансії випереджають промислові і фінансові компанії інших країн. Але цей розрив поступово зменшується за рахунок посилення позицій ТНК держав Західної Європи і Японії, а також появи ТНК країн, що розвиваються (Індії, Бразилії, Південної Кореї, Тайваню та ін.) Сьогодні ТНК контролюють понад 50 % світового промислового виробництва, 67 % міжнародної торгівлі, понад 80 % патентів і ліцензій на нові техніку, технології, ноу-хау, майже 90 % прямих закордонних інвестицій. Практично вся торгівля сировиною на світових ринках контролюється ТНК.

Автор посібника з філософії Воронкова В.Г. ділиться наступними міркуваннями: «Власне завершення глобалізації у міжнародному державно – політичному значенні (формування глобальної спільності) спостерігається в останні 200 років. З кінця 60-х років XX століття глобалізація стає провідною тенденцією у світовому розвитку, «світ вступив у фазу глобальної невизначеності. Світова глобальна фінансова криза 1997–1998 рр. вже засвідчила про єдиний глобалізований, геополітичний простір» [3, с. 379–380].

В останні 5–10 років виникла «нова філософія глобалізації», основні ідеї якої можна підсумувати таким чином: глобалізація у сфері суспільно-політичній, державно-правовій, збігається з модернізацією в часі і, отже, триває з XVII ст. Вона охоплює процеси починаючи від Англійської буржуазної революції та англійської промислової революції, а в міжнародно-правовій сфері – починаючи від Вестфальського миру 1648 року.

Процес поглиблювався, і особливо прискорюється під впливом комп'ютерно-інформаційної революції початку 70-х років XX століття. Комп'ютерні технології поклали початок інформаційному суспільству. У наш час процес перебуває в найбільш стрімкій фазі розвитку. Глобалізація охоплює взаємопереплетення всіх індивідуальних та соціальних зв'язків, що встановилися на планеті. У контексті суцільної глобалізації ніякий окремих зв'язок або комплекс зв'язків не можуть залишатися в ізоляції, тому що кожен з них постійно зазнає впливу інших. Це найбільшою мірою стосується територіального аспекту, оскільки географічні границі та державні кордони в епоху глобалізації розмиваються. Глобалізація посилює уніфікацію людського суспільства в планетарному масштабі. Глобалізація стискає простір і час, вони нібито зникають.

Процеси глобалізації досліджуються також на концептуально-теоретичному рівні. З цього огляду видатними постатями є філософи-дослідники Гідденс та Парсонс.

Зокрема, Гідденс розглядає глобалізацію як безпосередній наслідок модернізації суспільства. Глобалізація виринає соціальні відносини з історичного контексту й залучає їх у більш широкі просторово-часові рамки. Глобалізація виступає як зумовлений багатьма причинами багатопрофільний розгалужений процес, наповнений умовностями й незрозумілими моментами, з непередбачуваними наслідками [3, с. 384–385].

Український дослідник Юськів Б.М. загострює увагу на питаннях впливу глобалізації на держу та право. «На етапах «доглобального» розвитку держава виступає як перетворююче і впорядковуюче начало суспільства. Вона є ефективним політичним інструментарієм правового регулювання економічних відносин, розв'язання етнічних, релігійних і культурних проблем у суспільстві, пов'язаних з проявами нетерпимості, відчуження й екстремістських настроїв. З розвитком глобалізації *суверенна національна держава*, яка становила основу міжнародного світового порядку, вступає в *суперечність з новим глобальним порядком*, який формується. Вона стає недостатньо ефективною стосовно досягнення глобальних цілей, що, в свою чергу викликає зміни її ролі і функцій.

Дискусії з цього приводу точаться в межах двох крайностей. З одного боку є науковці, прихильники думки про відмирання держави в умовах глобалізації а з іншого – прихильники думки, що насправді в умовах глобалізації вплив суверенних держав на історичний прогрес людства буде лише зростати.

Авторитетний російський дослідник Анатолій Уткін погоджується, що можливості держав контролювати свою долю і впливати на світовий розвиток зменшуються. «Громадянське суспільство перестає бачити в державі головну і незамінну форму суспільної організації, і криза держави виявляється насамперед в ослабленні лояльності громадян до всіх державних атрибутів. Зростає тиск міжнародних організацій на інститут держави: якщо в 1909 р. у світі було 37 міждержавних і 176 недержавних міжнародних організацій, то наприкінці XX ст. їх стало, відповідно, 260 і 5472. Нові умови торгівлі, зростаюча міграція працівників з бідних країн до багатих, вільні потоки інформації знецінюють захисні соціальні та національні функції держави». Підриву авторитету сучасних держав сприяє швидко зростаюча небезпека з боку міжнародного тероризму. Завдяки сучасним технологіям вони отримали в своє розпорядження новітні види озброєнь, і прагнуть заволодіти засобами масового ураження. Все це послаблює лояльність громадян до інституту держави. Держава починає сприйматися як «суто чиновницька структура».

Чимало відомих науковців досить категоричні щодо суверенітету. Так, Е. Гідденс заявляє: «Країни втратили більшу частину свого колишнього суверенітету, а політики – більшість можливостей впливати на події... Настав кінець епохи суверенних держав».

В цих умовах держава не лише втрачає свою могутність, а взагалі ніби стає анахронізмом. Рей Кілі так пояснює економічний механізм впливу ТНК на національні держави. Капітал ТНК прагне в країни третього світу, щоб скористатися перевагами дешевої робочої сили, і сприяє індустріалізації цих країн. Однак такий промисловий розвиток заснований на надексплуатації робочої сили країн третього світу, і не варто його вважати добродійним [4, с. 96–97].

Узагальнення дискусій щодо проблеми співвідношення глобалізації та держави викладені в колективній праці французьких дослідників Д. Мартен, Ж-Л Мецжер, Ф. П'єр під назвою «Соціологія глобалізації». В підсумку автори приходять до таких висновків:

1. Економічна глобалізація виводить на сцену багато нових акторів, здатних змагатися з державою а слабкі держави опиняються в ще більшій залежності як перед сильними державами так і перед ТНК.
2. Навіть сильні держави не можуть серйозно контролювати ТНК, без кооперації з іншими такими ж державами.
3. Традиційна суверенна держава не є вже єдиним володарем загального інтересу, вона сама вимушена захищатися. Втрачає частину своєї влади і мусить входити в міжнародні транснаціональні мережі, користуючись своїм впливом.

4. Але сильні національні держави все ж зберігають здатність ухвалювати рішення в останній інстанції і тому надалі залишаються суб'єктами історичного процесу. Зберігається тонка рівновага [5, с. 81–95].

Складається враження, що глобалізація, як реальність світового розвитку поставила проблему – бути чи не бути суверенній державі. Але водночас ці ж реалії світового розвитку ніби «підказують» вирішення питання.

Вітчизняний дослідник Людмила Рижак підкреслює провідну роль європейських країн у процесах глобалізації і називає це європеїзацією світу. А також виділяє своєрідний етап європеїзації – євроінтеграцію, що розпочалася після Другої світової війни. Дослідниця вважає, що Європа стала перед альтернативою: суперництво суверенних держав або добровільне обмеження суверенітету заради Євросоюзу вільних держав. Таким союзом Л. Рижак вважає федерацію, що само по собі є ще спірним питанням, оскільки реальний процес євроінтеграції йде самобутнім шляхом і не вписується в усталені схеми. Вартим уваги є теза про те що євроінтеграцію можна розглядати як один із проявів глобалізації, що бере свій початок зі становлення Європейського Співтоварства (ЄС) на основі Римського договору (1957).

Подальший хід думки дослідниці Л.Рижак варто зацитувати: «За цим договором заснували Європейський спільний ринок, що сприяв формуванню економічних і політичних зв'язків на рівні національних інститутів (держав, міжурядових, неурядових організацій тощо).

Наступним кроком у євроінтеграції стало об'єднання ресурсів для подолання відставання від США та Японії в галузі мікроелектроніки, біотехнології, виробництва нових матеріалів. Із 70-х років ХХ ст. починається географічне розширення ЄС, яке сьогодні об'єднує 27 країн.

У ХХІ ст. розпочинається новий етап євроінтеграції, який пов'язують із прийняттям єдиної грошової одиниці (євро) та розвитком інформаційних технологій. Вільний обмін інформацією відкриває нові перспективи «електронної Європи», пріоритетами якої є освіта, підвищення кваліфікації, електронна торгівля. Європа із Попелюшки знову стала Королевою, яка усвідомлює себе як цілісність, як організовану структуру.... Всупереч тому, що про ЄС говорять і прихильники, і критики, він не є якоюсь наднаціональною державою. Водночас він не є і простим об'єднанням націй. Для того, аби увійти до ЄС, країни добровільно відмовилися від частки свого суверенітету. Незважаючи на свою аж ніяк не демократичність, ЄС вимагає від своїх членів відповідати демократичним критеріям. Це означає, що транснаціональна система може зробити дієвий внесок у демократію як усередині держав, так і в стосунках між ними» [6, с. 603-606].

Але проблема глобалізації має і зворотній бік. Умовно його можна назвати як ментально-інтелектуальний. Останнім часом в періодичній та спеціальній літературі багато пишеться про глобальну (світову) кризу ідентичності у всіх сферах людського життя. Це кризи в науці, мистецтві, культурі. Криза, що зачіпає світові релігії та цивілізації, криза масової культури та моралі взагалі, криза національної ідентичності тощо. Багато публікацій присвячені світовим трансформаціям, що зачіпають всі сфери суспільства. Виділяються такі періоди суспільних трансформацій, як модерний, неомодерний та постмодерний. Дана стаття окреслює проблему тезисно і пунктирно а сама проблема потребує всесторонніх, спеціальних та ґрунтовних досліджень.

Література

1. Лукашевич В.М. Глобалістика: [навч. посіб.] / В.М. Лукашевич. – Львів : Новий Світ – 2000, 2005.
2. Орлова Т.В. Історія сучасного світу (XV – XXI століття): [навч. посіб.] / Т.В. Орлова. – К. : Вікар, 2008. – 552 с.
3. Воронкова В.Г. Філософія: [навч. посіб.] / В.Г. Воронкова. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 464 с.
4. Юськів Б.М. Глобалізація і трудова міграція в Європі: [монографія] / Б.М. Юськів. – Рівне: Видавець О.М.Зень, 2009. – 479 с.
5. Мартен Д. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / Домінік Мартен. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005.
6. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу: [навч. посіб.] / Людмила Рижак. – Львів : Видавництво Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2009. – 640 с.
7. Всемирная энциклопедия: Философия XX век / Главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. – Москва-Минск: Современный литератор, 2002. – 976 с.
8. Ялі М. Глобальна криза ідентичності та її вплив на формування нового світового порядку. Дослідження світової політики: [Зб.наук. праць] / М.Ялі. –К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2008. – Вип. 45. – С.66-74.
9. Кучмій О. Доктрина «спрямованої Франкофонії» Французької Республіки. Дослідження світової політики: [Зб.наук. праць] / О. Кучмій. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2008. – Вип. 45. – С.147-167.
10. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / В.С. Макарчук. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.